

V. VÝSLEDKY

*Velikost našich měst
Příčiny demografických změn
Úroveň a zaměření městského řemesla
Hospodářské typy měst*

Nepochybným výsledkem předechozích rozborů je zjištění, že během půldruhého století došlo v jednotlivých složkách společenské struktury studovaných měst k zřetelným změnám a že tyto změny byly ve vzájemných vztazích, že se navzájem podmiňovaly. Společenská struktura se ukázala jako celistvost, jejíž jednotlivé složky a vrstvy jsou spjaty dialektickými vztahy; změna jedné složky je doprovázena přesuny v celé struktuře. Vnější, ale přece dost citlivým ukazatelem těchto změn byl demografický vývoj měst. Ať připustíme sebevětší korekturu čísel a odhadů, které byly náplní první kapitoly, přece svědčí pro tezi, že populační změny, demografický vývoj, nejsou hybnou silou společně-ekonomického vývoje, ale naopak jsou determinovány zákonitostmi ekonomickými. Příklad Jihlavy je nejpřesvědčivější: toto město prodělalo v druhé polovině 16. století mimořádný populační vzestup a tento demografický růst byl v přímé příčinné závislosti na rozvoji městského řemesla, především soukenictví. Demografický růst se v tomto případě přímo projevil jako funkce ekonomického vývoje, tj. rozvoje řemeslné výroby.

Když považujeme demografická data jen za důsledek a odraz hlubších změn ekonomicko-sociálních, můžeme ještě dnes pochopit slova H. Pirenna, který před půl stoletím, v době největšího rozkvětu historické statistiky, viděl v demografii takřka nejdůležitější společenskou vědu a klíč k poznání zákonů společnosti.¹⁾ Ztráta iluze o populačních změnách jako determinačním faktoru ekonomického a sociálního vývoje nesmí totiž vést k tomu, aby historik zapomněl, že údaje demografické povahy jsou základnou, která při obezřelém a metodicky korektním postupu umožňuje dílčí poznání problematiky ekonomického a sociálního

¹⁾ H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas; Les villes et les institutions urbaines I*, Bruxelles 1939, s. 211—212.

vývoje. Umožňuje to za předpokladu, že se badatel vyvaruje obou nesprávných tendencí, objevujících se při hodnocení demografických dat: jak tendence pokládat demografické činitele za určující faktor společenského vývoje, tak tendence vidět vývoj demografický jako samostatnou řadu, řízenou imanentní dialektikou.

Když pod takovým zorným úhlem shrneme závěry z pozorování demografického vývoje našich měst, můžeme plným právem formulovat základní a výchozí předpoklad další úvahy tak, že Brno a Znojmo patrně měly v 15. stol. značně méně obyvatelstva než o století dříve; je pravděpodobné, že tak tomu bylo i v 16. stol., že tedy můžeme mluvit ne-li přímo o populačním úpadku, tedy stagnaci těchto dvou měst. Naproti tomu jsme našli důkazy o odlišném vývoji v Olomouci a Jihlavě; obyvatelstva v těchto městech přibývalo, jak to lze prokázat pro druhou polovinu 16. století. Toto konstatování o odlišném demografickém vývoji dvou skupin měst obrací naši pozornost dvojím směrem. Jednak k pokusu zpřesnit odhad o velikosti našich měst ve 14.—16. století jejich zařazením do širokých evropských souvislostí, jednak naznačením příčin, jež determinovaly vývoj demografických poměrů ve městech a dávaly mu pokaždé jiný směr.

★

Podle Mendlova zjištění patřilo ve 14. stol. Brno mezi největší města českého středověkého státu. Větší byla Praha a Vratislav a patrně i Kutná Hora. Znojmo bylo městem střední velikosti,²⁾ o Jihlavě a Olomouci zpráv nebylo. Když měříme velikost českých a moravských měst na konci 16. stol.³⁾ podle počtu domů jak ve vnitřním městě, tak v celé aglomeraci, dospějeme s poměrnou spolehlivostí k několika poznatkům: Praha svou velikostí převyšovala nápadně ostatní města v našich zemích. Za spojenými městy pražskými stojí velikostí Olomouc, nepočítáme-li slezskou Vratislav. Mezi největšími městy Čech a Moravy jsou

²⁾ B. Mendl, *Sociální krise 133*.

³⁾ J. Marek, *Řemeslná výroba 129—30*. Mezi největší města patřil i Cheb. Podle rejstříků městské dávky odhaduji, že ve vnitřním městě bylo v 16. stol. asi 450 domů. Srov. též H. Rimpl, *Eger. Die städtebauliche Entwicklung einer deutschen Stadt*, Berlin b. r., s. 92—93.

moravská města Brno, Jihlava a Znojmo. Pouze Kutná Hora byla patrně větší než Brno, které bylo asi tak velké jako Hradec Králové a Cheb. I Znojmo bylo větší než důležitá česká města Litoměřice, Plzeň, Č. Budějovice. Čtyři velká moravská města tedy patřila mezi největší města našeho státu vůbec. Důležitá je skutečnost, že vedle velkých českých měst, jichž bylo relativně více než na Moravě (vzhledem k území, na němž byla rozložena), bylo v Čechách ještě mnoho středních a menších královských měst. Na Moravě zůstala v 16. stol. vedle čtyř velkých měst jen dvě malá královská města, Uherské Hradiště a Uničov, a ta byla menší než největší města poddanská.

Čechy tedy pokrývala poměrně hustá síť královských měst různé velikosti, doplněná velkým počtem měst poddanských. Naproti tomu na Moravě byla většina původních královských měst koruně zcizena.⁴⁾ Svou nezávislost si udržela jen města nejsilnější, z nichž dvě — Brno a Znojmo — stagnovala. Srovnání hustoty sítě měst v obou zemích naznačuje, že se v Čechách feudálům nepodařilo likvidovat postavení měst do té míry jako na Moravě, že tedy hospodářská a politická aktivita feudálů, které byla města od konce 15. stol. vystavena, přinesla na Moravě větší výsledky. Tento nápor strany feudálů na ekonomické a politické pozice měst přetrvala nejlépe města nejstarší a největší; zcela obdobně tomu bylo např. ve Švýcarsku, kde dobu úpadku měst, jež nastala po 14. stol., přečkala jen města nejstarší, která byla zároveň největší.⁵⁾ Jihlava, Znojmo, Brno i Olomouc byly významnými středisky už v době raně feudální a neměly rozlohou ani počtem obyvatel mezi ostatními moravskými městy obdoby.⁶⁾

Pojem velikosti města je sám o sobě neurčitý. Je třeba přesně vyložit, co znamená hypotetické označení čtyř moravských měst za města velká, tvrzení, že patřila k největším městům našeho středověkého státu. Něco jiného totiž označují názvy velkého a malého středověkého města v souvislostech evropských a něco jiného opět v měřítku našich

⁴⁾ F. Matějka, *Velkostatek a poddaný 59—61.* — F. Kameníček, *Zemské sjezdy a sněmy moravské II*, Brno 1905, s. 102.

⁵⁾ H. Ammann, *Die schweizerische Kleinstadt in der mittelalterlichen Wirtschaft*, Festschrift W. Merz, Aarau 1928, s. 178—181; *týž*, *Das schweizerische Städtewesen* 499 n.

⁶⁾ J. Marek, *Areál*.

zemí. Když mluvím o tom, že moravská města, jimiž jsme se zabývali, byla města velká, míním tuto velikost jen relativně. V době, kdy se ve skutečně velkých a významných evropských městech formovala nová společenská třída, kdy byla jevištěm převratných technických pokroků, kdy byla krystalizačními centry nového světového názoru a pokrokové ideologie a kdy v nich vznikaly jedinečné kulturní hodnoty, vyhlížela naše města, hledíme-li na jejich velikost a lidnatost, zcela jinak.

Jestliže bylo Brno ve 14. stol. tzv. středním městem, v 15. a 16. stol. už tomu tak nebylo. Zatímco ve 14. stol. byly naše země jednou z nejpokročilejších oblastí středověkých měst,⁷⁾ bylo tomu v 16. stol. již jinak. Když srovnáme velikost a hustotu našich měst s poměry v celé Evropě, zjistíme, že naše země jsou od pol. 15. stol. na přechodu mezi ekonomicky vyspělými zeměmi s hustou sítí významných měst a mezi oblastmi, kde svobodná města byla izolovanými výspami mezi feudálními državami.

Hanzovní město Reval (Tallin) ovládalo v 14.—16. stol. obchod na východním pobřeží Baltu, bylo významnou branou obchodu s Ruskem a mělo intenzivní styky se západní Evropou. Bylo daleko největším městem v širokém zázemí, ale mělo r. 1536 jen 485⁸⁾ domů. Velikost a význam města nebyly tedy určovány jen počtem obyvatel a domů, ale závisely především na tom, jaká města a jaký počet měst byl v sousedství. Byl-li Reval ve své oblasti výjimečně velkým městem, byla podobně relativně velká v 16. stol. i Poznaň, jež měla r. 1583 uvnitř hradeb 450—460 domů⁹⁾ a kterou polský badatel považuje za mimořádně velké město.¹⁰⁾ My však víme, že takové město nebylo u nás v 16. stol. vcelku výjimečným jevem. Naopak v zemích s hustou sítí měst bylo sídliště do 1 tisíce domů městem malým. Schaffhausen, druhořadé švýcarské město, mělo koncem 15. stol. asi 600—700 domů ve vnitřním městě¹¹⁾, Rostoky r. 1495 asi 950 domů¹²⁾ a velká města jako Augsburg měla r.

⁷⁾ H. Pirenne, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 184.

⁸⁾ H. Mühlen, *Reval* 59.

⁹⁾ S. Waszak, *Ludność Poznania* 82—84.

¹⁰⁾ *Tamtéž* s. 120.

¹¹⁾ H. Ammann, *Schaffhauser Wirtschaft* 232.

¹²⁾ H. Paasche, *Städtische Bevölkerung* 335.

1498 dokonce 2490 domů, r. 1604 pak 2321 domů.¹³⁾ Relativitu pojmu velikosti města zdůrazňuje pohled na situaci v klasických městských oblastech. R. 1464 patřil podle Cuveliera¹⁴⁾ mezi malá města Brabantu nejen Sicheem s 308 a Harlem s 306 domy, ale i Dienst s 1848 domy. Velké město bylo až Lovaň, která r. 1491 měla 2980 domů, Brusel s 4352 domy a Antverpy r. 1496 s 6586 domy;¹⁵⁾ r. 1526 měl Brusel již 6414 domů a Antverpy dokonce 8720 domů.¹⁶⁾

Tato namátkou vybraná čísla jsou s našimi těžko souměřitelná. Ani souhrnný pohled na hustotu a velikost měst v Brabantsku nedovoluje pochybovat o zcela rozdílném významu měst ve střední a v západní Evropě. Na ploše vévodství brabantského, které mělo r. 1437 rozlohu asi 10 tis. km²,¹⁷⁾ bylo celkem 5 měst s více než 2 tis. domů, 4 města s více než 1 tis. domů, 14 měst s více než 500 domů a nejméně 50 měst s více než 200 domy. Když tato čísla srovnáme s údaji o našich městech,¹⁸⁾ poznáme jednu z příčin, proč první vítězná evropská buržoazní revoluce vznikla v Nizozemí.

Úsudek o velikosti, přesněji o malosti většiny našich měst, opřený o počet domů, nemusí být přesný. Spolehlivější podklad poskytují údaje o počtu obyvatelstva. Potíž je v tom, že proti relativně přesnějším číslům z měst jihoevropských a západoevropských stavíme méně přesné odhady o lidnatosti našich měst. Přesto není srovnání zbytečné. Předpokladem k němu je dohoda o kategoriích velikosti, které se přirozeně měnily s dobou a podle teritoria. Velké město ve 12. století je něco jiného než velké město v 16. stol., jinak měříme velikost města v Itálii a jinak ve Slezsku. Protože většina badatelů studovala velikost středověkého města, platí většina kategorií, s nimiž se v literatuře operuje, pro města do konce 15. stol. K. Inama-Sternegg¹⁹⁾ oddělil Evropu zaalpskou od oblasti středomořské a podobně jako R. Hoeniger²⁰⁾ pokládal za horní mez velikosti

¹³⁾ J. Hartung, Die Augsburger Vermögenssteuer 183.

¹⁴⁾ J. Cuvelier, Les dénombremens CXLV, CXLVIII n.

¹⁵⁾ Tamtéž s. CCI.

¹⁶⁾ Tamtéž s. CCXVIII.

¹⁷⁾ Plochu jsem vypočítával, stejně jako počet měst, z mapy v Cuvelierově knize.

¹⁸⁾ Srov. odkaz v pozn. 3.

¹⁹⁾ Handwörterbuch der Staatswissenschaften II, 675.

²⁰⁾ R. Hoeniger, Die Volkszahl deutscher Städte im Mittelalter., Jahrb. für Gesetzgebung, Verwaltung u. Volkswirtschaft 15, 1891, s. 103 n.

města do této doby počet 50 tis. obyvatelů. R. Kötzschke rozdělil města na velká nad 20 tis. obyv., střední od 5 do 20 tis. a malá nad 2 tis. obyvatel.²¹⁾ H. Reincke pokládá za středověké (tj. do konce 15. stol.) velkoměsto místo s 20—30 tis. obyv., středním městem nazývá sídliště s 8—16 tis. obyv. a malým městem osadu nad 1 tis. obyvatelů.²²⁾ H. Bechtel zná velkoměsta s 10—50 tis. obyv., střední města s 2—10 tis. a malá do 2 tis. obyvatel.²³⁾ Jeho hledisko přijal H. Ammann, který navíc rozdělil skupinu středních měst na menší střední do 5 tis. obyv. a na větší střední nad touto hranicí.²⁴⁾ Ať se přidržíme kterékoliv ze stupnic, tři moravská města, jejichž velikost jsme mohli na konci 15. stol. odhadnout (tj. Brno, Jihlava a Znojmo), patřila na hranici měst malých a středních.

Řekl jsem, že těmito kategoriemi lze vystihnout velikost měst do konce 15. století. Následující století totiž přineslo nový růst některých měst. Inama-Sternegg posunul horní hranici velkých měst v 16. stol. na 100 tis. obyv., ale nebylo málo těch měst, která tuto mez překročila.²⁵⁾ Údaje o největších evropských městech v 15. stol. reprodukuji v přehledu (velikost je udána v tisících obyvatelů):

Antverpy r. 1500	50 ²⁶⁾	Kolín	30—40 ³⁵⁾ ³⁶⁾
	r. 1550	Hamburk, Augsburg	40—50 ³⁶⁾
Gent, Bruggy	30—50 ²⁸⁾	Lubek, Norimberk	30—40 ³⁶⁾
Brusel	40 ²⁹⁾	Magdeburg, Vratislav	30 ³⁶⁾
		Brémy	20 ³⁶⁾
Paříž r. 1600	200 ³⁰⁾		

²¹⁾ R. Kötzschke, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalter, Jena 1924 s. 176.

²²⁾ H. Reincke, Bevölkerungsprobleme 3.

²³⁾ H. Bechtel, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands 162.

²⁴⁾ H. Ammann, Die Bevölkerung der Stadt und Landschaft Basel 51; *týž*, Das schweizerische Städtewesen 497.

²⁵⁾ Handwörterbuch II, 675.

²⁶⁾ R. Mols, Introduction II, 520.

²⁷⁾ R. Mols, Introduction II, 520; J. Cuvelier, Les dénombremens CCCXXV.

²⁸⁾ H. Hausherr, Wirtschaftsgeschichte 12.

²⁹⁾ J. Cuvelier, Les dénombremens CCCXXV.

³⁰⁾ R. Mols, Introduction II, 512; H. Hausherr, Wirtschaftsgeschichte 153, udává 180 tis. ob.

Londýn	100 ³¹⁾	Varšava	10 ³⁷⁾
		Poznaň	20 ³⁸⁾
		Gdaňsk	40—50 ³⁶⁾
Sevilla	130 ³²⁾		
Lisabon	110 ³²⁾	Cařihrad	400—700 ³⁹⁾
Granada	75 ³²⁾		
Valencie	60 ³²⁾		
Madrid	60 ³²⁾		
Neapol r. 1500	150 ³³⁾		
r. 1600	275 ³³⁾		
Benátky	168 ³⁴⁾		
	175 ³²⁾		
Palermo	90—100 ³²⁾		
Milán	180 ³⁴⁾		

Na základě tohoto nejobecnějšího přehledu nelze dospět k jinému závěru, než že česká i moravská města byla v 16. stol. — s významnou výjimkou Prahy — města malá.⁴⁰⁾

★

Toto konstatování znovu zdůrazňuje závažnost druhé otázky, kterou jsme si položili: jaké byly příčiny této malosti a retardovanosti našich měst a co způsobilo onen demografický *pokles*, který jsme v některých městech zjistili? A od těchto otázek není daleko k základnímu

³¹⁾ H. Hausherr, Wirtschaftsgeschichte 12.

³²⁾ R. Mols, Introduction II, 518.

³³⁾ F. Braudel, La Méditerranée 261.

³⁴⁾ R. Mols, Introduction II, 504—506.

³⁵⁾ L. Banck, Die Bevölkerungszahl der Stadt Köln. Köln 1895, s. 31.

³⁶⁾ R. Mols, Introduction II, 510.

³⁷⁾ S. Waszak, Ludność Poznania 68.

³⁸⁾ Tamtéž 120.

³⁹⁾ Omer-Lüfti Barkan, Les villes ottomanes 292. První číslo se vztahuje k letům 1520—1530, druhé k osmdesátým letům.

⁴⁰⁾ Uvědomme si však, že kol r. 1550 měl Stockholm 8 tis. ob., Athény r. 1520 o málo více než 12 tis. obyv.; H. Mühlen, Reval; Omer-Lüfti Barkan, Les villes ottomanes 292.

problému, jaké faktory určovaly demografický a populační vývoj našich měst v období, jímž se zabýváme.

Vyjdeme od nejnápadnějšího faktu, který odhalila analýza demografického vývoje čtyř moravských měst: že se z nich vytvořily dvě skupiny, na jedné straně rostoucí a velká města Jihlava a Olomouc, na druhé stagnující Znojmo a Brno. Podle toho nelze o jednotném demografickém trendu ve městech od 14. do 16. stol. mluvit. Tento závěr přirozeně vyplývá z rozboru jen čtyř objektů; přesto není bezvýznamný, zejména když jej konfrontujeme se schematickými představami o křivce demografického vývoje evropských měst od středověku, ať je jejich autorem O. Brunner⁴¹⁾, G. Schmoller⁴²⁾ nebo H. Pirenne.⁴³⁾ S jistým zjednodušením lze říci, že podle nich dosáhla středověká města vrcholu své velikosti ve 14. století, od kdy nastala stagnace, ne-li úpadek. Až industrializace v 18. století přivedla nový a překotný růst počtu obyvatelstva ve městech. U J. Kulischer⁴⁴⁾ se objevila modifikace tohoto pojetí. I on mluvil o 14. století jako kulminačním bodu populačního vývoje, po němž nastala stagnace, ale uvádí, že už v 15. století opět počala města růst. S náznaky Kulischerovými je v souladu málo podložená koncepce Lütgeova:⁴⁵⁾ podle něho je období od 14. do 17. stol. charakterizováno v Německu a střední Evropě převahou měst. Čtrnácté století znamená vrchol velikosti měst; po poklesu způsobeném morovými epidemiemi nastala v polovině 15. stol. nová regenerace. Lütgeovo pojetí narazilo na odpor⁴⁶⁾ a Lütge je později korigoval.⁴⁷⁾ Zprostředkující stanovisko např. Hauserrovo,⁴⁸⁾ Keyserovo,⁴⁹⁾ Mottekovo,⁵⁰⁾ Abelo-

⁴¹⁾ O. Brunner, Neue Wege der Sozialgeschichte, Göttingen 1956, s. 29.

⁴²⁾ G. Schmoller, Die Bevölkerungsbewegung der deutschen Städte von ihrem Ursprung bis ins 19. Jahrhundert; Deutsches Städtewesen in älterer Zeit, Bonn 1922, s. 95.

⁴³⁾ H. Pirenne, Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte 184.

⁴⁴⁾ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, München-Berlin 1928, I, 170.

⁴⁵⁾ F. Lütge, Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1952, s. 142. — F. Lütge, Das 14.—15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik 162, 1950, 161 n.

⁴⁶⁾ K. Helleiner, Europas Bevölkerung 263.

⁴⁷⁾ F. Lütge, R. Mols Introduction.

⁴⁸⁾ H. Hausherr, Wirtschaftsgeschichte 141.

⁴⁹⁾ E. Keyser, Die Bevölkerung der deutschen Städte 31.

vo nebo Postanovo⁵¹⁾ opouští představu o převaze měst v ekonomickém a společenském vývoji Evropy, která trvala do 17. stol., konstatují však ekonomickou i demografickou regeneraci měst od 15. století.

V čem se takřka všichni badatelé shodují, je názor, že doba ekonomického i demografického rozkvětu měst je 14. století; shodují se i v tom, že ještě ve 14. stol. počíná populační stagnace.⁵²⁾ O dalším vývoji se mínění různí. Jedni vidí neustálý úpadek trvajícím až do průmyslové revoluce, druzí kladou počátek oživení měst už do konce 15. stol. Mnoho z protikladů zmizí, když si uvědomíme, jak badatelé často zjednodušeně předpokládají, že vývoj měst v celé evropské, resp. západoevropské a středoevropské oblasti byl v podstatě shodný. Chápou město jako strukturu nezávislou na ekonomických, geografických a politických podmínkách, v nichž je vklíněno, a mají za to, že demografický vývoj těchto měst probíhal nezávisle na těchto podmínkách.

Příčina protichůdných úsudků historiků posuzujících demografický vývoj měst od 14. stol. je v neposlední řadě tedy také v tom, že mají na mysli města v různých oblastech; jinak vypadá vývoj měst v ekonomicky pokročilých územích, kde se prosazovaly kapitalistické výrobní vztahy, a zcela jinak v hospodářsky retardovaných zemích, kde byly náběhy k novým společenským vztahům, ukazující se právě ve městech, utlumeny a kde feudální vztahy padly až v 18. a 19. století. Jakékoliv obecné schéma demografického vývoje evropských měst je opravdu jen schématem, které nepřihlíží ke konkrétním poměrům a nebere na zřetel zákonitosti ekonomického vývoje měst a oblastí, v nichž města leží. Uvědomil si to R. Mols,⁵³⁾ jenž proto přestal mluvit o populačním vývoji měst obecně a vylíčil demografické změny ve městech podle různých zemí.

Obecně platí, že populačně stagnovala v 15. a 16. stol. města, která ztratila význam, jež měla v ekonomické struktuře svého širšího nebo užšího zázemí v předchozích stoletích. Soukenická města flanderská

⁵⁰⁾ H. Mottek, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands I*, Berlin 1957, s. 193.

⁵¹⁾ W. Abel, *Wachstumsschwankungen mitteleuropäischer Völker seit dem Mittelalter*, *Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik* 142, 1935, s. 672 n. — M. M. Postan, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der mittelalterlichen Gesellschaft*, tamtéž, 166, 1954, 180 n.

⁵²⁾ F. Graus, *Au bas Moyen Age*, *Annales* 16, 1961, 1059.

⁵³⁾ R. Mols, *Introduction II*, 501 n.

jsou nejlepším dokladem pro tuto tezi.⁵⁴⁾ Naproti tomu se mohlo průměrné středověké město po období stagnace rozrůst ve velkoměsto, když se stalo centrem kapitalistické výroby a obchodu. Tak se od 16. stol. vyvíjel Londýn, Antverpy, některá města španělská, hornoněmecká. Příčinou populační stagnace nebo naopak rozvoje měst v 15. a 16. stol. byl — vedle výjimečných případů měst hlavních, sídelních, universitních apod. — úpadek nebo rozvoj městského řemesla a obchodu.

To platí i o městech našich. B. Mendl vyslovil před čtyřiceti lety poznatek, který je s tím v souladu:⁵⁵⁾ populační vývoj měst je determinován hospodářským vývojem města a území, jehož součástí město bylo. Při tom, co je dosud známo o hospodářském vývoji našich zemí od 14. do 18. stol., je pravděpodobné, že jejich demografický vývoj lze nejspíš vystihnout schématem, v kterém je 14. stol. obdobím vrcholné zalidněnosti měst, jíž nebylo až do 19. stol. dosaženo. Dosavadní ojedinělé rozboru populačního vývoje některých českých měst tomu aspoň nasvědčují. O. Placht se postavil proti běžnému názoru o 16. stol. jako zlaté době českých měst a připomněl důležitou věc, že dosud byla podrobována rozboru především královská města a že tedy není správné ztotožňovat tato města s městy vůbec.⁵⁶⁾ A. Zeman⁵⁷⁾ dokazoval, že Plzeň dosáhla velikosti, kterou měla v době předhusitské, až na počátku 19. stol. B. Mendl shledal po poklesu, způsobeném následky husitských válek, známky nového populačního vzestupu Prahy na konci 15. stol.; druhý vrchol lidnatosti Prahy položil do doby rudolfinské.⁵⁸⁾ Praha je ovšem klasický příklad demografického vývoje města hlavního. Mendl i Zeman se shodli v mínění, že ani v Plzni, ani v Praze nebylo až do 18. či 19. stol. překročeno maximum počtu obyvatelstva ze 14. století.

★

⁵⁴⁾ Mimo tuto oblast dokumentuje stagnaci obyvatelstva v 15.—17. stol. na příkladu Štrasburku Ph. Dollinger, *Le premier recensement 123*. — Podobně H. Ammann, *Schaffhauser Wirtschaft* 234.

⁵⁵⁾ B. Mendl, *Vývoj pražské populace* 268.

⁵⁶⁾ O. Placht, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.—18. století*, Praha 1957, 48.

⁵⁷⁾ A. Zeman, *Vývoj plzeňské populace*.

⁵⁸⁾ B. Mendl, *Vývoj pražské populace*.

V těchto souvislostech nabývají závěry z pozorování demografického vývoje čtyř moravských měst jednoznačného smyslu. Víme, že ve 14. stol. bylo Brno de facto hlavním městem Moravy a střediskem významné řemeslné výroby; a i jako centrum obchodu vynikalo nad soudobá moravská města. S tím je v souladu, že bylo ve 14. stol. jedním z největších českých měst. Počátkem 15. století byla moravská města postižena následky bojů mezi Lucemburky; tyto boje byly předebranou husitských válek. Od té doby po víc než půl století měly řemeslo a obchod v moravských městech nepříznivé podmínky a jejich prosperita byla nevalná. Po období záškodnických bojů vedených na Moravě mezi syny Karla IV. následovala léta, v nichž se Moravě dostalo úlohy nárazníkového území mezi husitskými Čechami a mezi základnou moci Zikmundovy a Albrechtovy, totiž rakouskými zeměmi a Uhrami. Ke stabilizaci ústřední moci, která byla předpokladem prosperity měst, docházelo na Moravě ještě obtížněji než v Čechách. Demografický úpadek moravských měst v 15. století je proto logickým důsledkem postavení, v němž byla moravská města v prvních dvou třetinách 15. století.

Víme však, že se populační stagnace Brna a Znojma nezastavila ani v 16. století, kdy se poměry relativně uklidnily a kdy jsme našli na moravském území dvě velká a rostoucí města, Olomouc a Jihlavu. Olomouc byla i na české poměry nadprůměrně velkým městem a počet jejího obyvatelstva během 16. stol. nepochybně rostl. Jihlava, v 15. stol. nejmenší město z těch, kterými jsme se zabývali, prodělala přímo překotný rozmach. Příčiny protichůdného populačního vývoje dvou dvojic moravských měst, který ve zkratce odráží hlavní tendence vývoje všech našich měst, můžeme najít jen ve změně postavení měst ve feudální společnosti 16. století. Rozhodující byl tu poměr královských měst k venkovu a poddanským městům, k hospodářské politice feudálů.⁵⁹⁾ Při nezpracovanosti takového problému se musíme spokojit s nejobecnějším výkladem.

Královská města jako privilegovaná střediska obchodu a výroby neměla v druhé pol. 15. stol. a v 16. stol. to výsadní postavení, které jim patřilo ještě v 14. století. Tuto tezi lze považovat za hypotézu, pokud

⁵⁹⁾ Základní práce k tomuto problému: J. Janáček, *Řemeslná výroba, A. Mika, Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1961, F. Matějka, *Feudální velkostatek a poddaný, J. Válka, Hospodářská politika feudálního velkostatku*.

uvažujeme o poměrech na území moravském. Byla však prokázána J. Janáčkem pro území české a pro česká města. Její platnost při hodnocení vývoje moravských měst je více než pravděpodobná; je takřka jistá, protože tu šlo o široký proces, podmíněný stavem feudální ekonomiky, nikoliv regionálními příčinami. Z intenzivního průzkumu feudálního velkostatku v 15. a 16. stol. vyplynul totiž závěr, že krizi poměru měst a venkova, podmíněnou ekonomickými rozpory mezi feudály a královskými městy, způsobil rozvoj vrchnostenské výroby, využívající rostoucí potřeby směny na vesnicích a na venkově. Důsledkem tohoto rozvoje byla nakonec reorganizace místního trhu i vyšších forem trhu, která zasáhla nepříznivě královská města. Obrat a změny ve vnitřní ekonomické situaci našich zemí a v hospodářské politice feudálů na konci 15. stol. vyplynuly z reakce feudálů na změněnou hospodářskou situaci. Nová hospodářská aktivita feudálů a její orientace na výrobu pro místní trh na venkově počala podlamovat dosavadní výsadní pozice královských měst. Pro postavení královských měst byla stejně zhoubná, ať se projevovala na konci 15. stol. podporou vrchnostenských, poddanských měst a městeček, anebo někdy od poloviny 16. století⁶⁰⁾ stabilizováním feudálního velkostatku jako „zvláštního ekonomického útvaru“ monopolizujícího některá odvětví výroby a obchodu na základě nevolnictví a feudální pozemkové renty.⁶¹⁾

Za této změněné situace se v druhé polovině 15. stol. musela privilegovaná královská města dělit o úlohu středisek řemeslné výroby a obchodu s poddanskými městy a městečky, novými jádry místních trhů. Jakmile byla královská města vystavena ekonomické konkurenci poddanských měst a velkostatku, jakmile došlo k roztržení systému stabilizovaných místních trhů, který se kolem nich soustřeďoval, přestala jejich mimořádná přitažlivost pro venkovské obyvatelstvo, přecházející z vesnic do měst. Poddanské město poskytovalo svým obyvatelům a těm, kdož do něho nově přicházeli, tytéž ekonomické možnosti jako město královské. Vyrovnávání šancí stlačovalo královská i poddanská města na stejnou úroveň. Se ztrátou privilegovaného ekonomického postavení královských měst mizely i důvody, které přitahovaly venkovské obyvatelstvo do královských měst, zvláště když feudálové ztěžovali od-

⁶⁰⁾ Předchozí výklad je založen na Janáčkově knize o řemeslné výrobě.

⁶¹⁾ J. Válka, *Hospodářská politika* 197.

chod vlastních poddaných. Demografický růst královských měst se zpomaloval a obyvatelstva v nich ubývalo. Města odumírala nedostatkem přílivu nové krve z venkova. Je známo, že středověká města byla populačně nesoběstačná a že už jen k udržení své velikosti potřebovala doplňování obyvatelstvem z venkova.⁶²⁾ Jakmile imigrace ustávala, města v pravém slova smyslu po čase vymírala.⁶³⁾

Z toho, co bylo řečeno o příčinách stagnace většiny královských měst v 15. a 16. století, vyplývá i důležitý důsledek umožňující pochopit příčiny růstu těch měst, která výjimečně neupadala, naopak rozrůstala se. V případě Olomouce musíme počítat se souhrou nejružnějších vnějších činitelů, které působily na její demografický rozvoj, především postavení města jako politického, kulturního a církevního střediska země. Nesmíme však ignorovat ani fakta o nesporném prvenství Olomouce v obchodě na Moravě a zjištění o existenci bohatě diferencované řemeslné výroby ve městě. Ovšem působení ekonomických faktorů lze pozorovat v nejvýraznější podobě v Jihlavě. Její ekonomický a demografický vývoj opravňuje k domněnce, že když některé město — lhostejno zda královské nebo poddanské — přestalo být jen střediskem výroby pracující pro jeden z mnoha místních trhů, jejichž síť v 15. a 16. stol. houstla, byly dány předpoklady k jeho novému ekonomickému rozvoji, který se navenek odrazil v růstu počtu obyvatelstva. Při analýze řemeslnícko-výrobní struktury Jihlavy jsme zjistili, že se změnila v typické soukenické město. Naprostá převaha soukeníků mezi řemeslníky a mezi obyvateli v Jihlavě je nejzřetelnějším svědectvím o sociálních a ekonomických změnách, k nimž v Jihlavě v 16. stol. došlo. Doplňme-li toto svědectví statistické analýzy obecnějšími poznatky o situaci řemeslné výroby v 16. stol., můžeme vystihnout v hlavních rysech, k jakým změnám v Jihlavě došlo, nakolik jsou pro poznání vývoje našich měst a našich zemí závažné a jakým způsobem determinovaly nejen demografický vývoj města, ale i jeho majetkovou a společenskou strukturu.

Poznatek o závislosti křivky demografického vývoje na ekonomických faktorech byl formulován již dříve. H. Pirenne⁶⁴⁾ tvrdil, že velká středověká města byla ta, jež byla buď zúčastněna na velkém meziná-

⁶²⁾ H. Reincke, *Bevölkerungsprobleme* 15; F. Lütge, R. Mols *Introduction* 29.

⁶³⁾ Protichůdné mínění zastával pouze E. Keyser, *Die Bevölkerung* 28.

⁶⁴⁾ H. Pirenne, *Les périodes d'histoire sociale* 284.

rodním obchodě, nebo byla střediskem mohutné exportní výroby. Jejich společenská struktura byla zcela jiná než struktura druhé nepočtené skupiny velkých měst, která byla jen běžnými středisky místních trhů a za svou velikost vděčila mimoekonomickým činitelům.⁶⁵⁾ Podle Jechtova mínění⁶⁶⁾ byly dány předpoklady k vzrůstu obyvatelstva nad běžnou úroveň jen tenkrát, když město ztratilo charakter lokálního centra a stalo se sídlem výroby pracující ve velkém pro vývoz. Příčinou mimořádné velikosti flanderských a brabantských měst bylo jejich kvetoucí soukenictví;⁶⁷⁾ největší z nich — Gent, Bruggy a Ypry byly i hlavními obchodními a výrobními centry.⁶⁸⁾ Závislost velikosti města na ekonomické prosperitě městského řemesla prokázal exaktně právě na příkladu Yper Pirenne.⁶⁹⁾ Pro doklady o kauzální závislosti populačního vývoje na rozvoji městského řemesla nemusíme ani chodit daleko. Nad jiné významným soukenickým městem ve středoevropské oblasti byl v 15. a 16. stol. Zhořelec. Roku 1440 měl 5,5 tis. obyvatel, r. 1528 již 9 tis.⁷⁰⁾ a kolem poloviny 16. století asi 10 tis. obyvatel.⁷¹⁾

O závislosti demografických poměrů na vývoji ekonomickém přesvědčí pozorování obou řad: úrovně městské výroby a počtu obyvatelstva. Je však otázkou základního významu, proč k tomuto nápadnému vzestupu demografickému došlo až v určité etapě vývoje městského řemesla; jinak řečeno, zda došlo v struktuře městského řemesla k zásadním kvalitativním změnám, které daly impuls k překvapujícímu vzrůstu počtu obyvatelstva. Tato otázka se naléhavě vnučuje proto, že celá dlouhá staletí vývoje městského řemesla podobný skok ve velikosti a lidnatosti města nezpůsobila.

Při jiné příležitosti jsem obšírněji a soustavněji naznačil,⁷²⁾ jaké závěry o vztahu městského řemesla k trhu plynou z rozboru řemeslnícko-výrobní struktury moravských měst, která jsem v předchozích kapito-

⁶⁵⁾ Srov. např. J. Schneider, *La ville de Metz* V—VI.

⁶⁶⁾ H. Jecht, *Studien* 71.

⁶⁷⁾ Ph. Dollinger, *Le chiffre de population* 36.

⁶⁸⁾ H. Pirenne, *Les dénombrements* 2.

⁶⁹⁾ Tamtéž s. 10—11. — Číslo reprodukuje F. Graus, *Krise feudalismu* ve 14. století, *Sborník historický* 1, 1953, s. 113.

⁷⁰⁾ H. Jecht, *Studien* 68.

⁷¹⁾ G. Aubin, *Die Berufe der Stadt Bautzen* 248.

⁷²⁾ J. Marek, *Řemeslná výroba*.

lách analyzoval. Některé z těchto závěrů pomáhají zodpovědět otázky, které jsem právě formuloval.

Výchozím bodem výkladu je pozorování, že „vývoj řemeslné výroby v českých městech v 16. stol. se jeví vnějšně jako otázka poměru výroby k různým formám trhu. Místní trh zůstává i v této době pro řemeslnou výrobu hlavní oblastí směny“.⁷³⁾ K této základní charakteristice obecných rysů ekonomického a sociálního vývoje českých měst v 15. a 16. stol. je třeba dodat doplňky, které vyplývají z rozborů, podniknutých zejména ve IV. kapitole. Podle struktury řemesel se ukázalo, že v čtyřech velkých moravských městech byla řemeslná výroba zaměřena poněkud jinak, než tomu bylo v průměrných a běžných venkovských českých městech. Podle všeho byla i kapacita řemeslné výroby větší. Tato velká moravská města byla středisky místních trhů o větším rozsahu, než jaký byl koncentrován do malých venkovských českých měst. Jestliže se dosavadní síť místních trhů na konci 15. stol. počala tříštit ve velký počet tržních okruhů, jejichž jádrem byla vrchnostenská města a městečka, byly v řemeslnicko-výrobní struktuře čtyř velkých moravských měst znaky, které ukazovaly, že se nad touto tříšticí se sítí místních trhů rozprostírala ještě oblast několika velkých tržních okruhů. Jejich středisky byla velká města, nadřazená po ekonomické stránce malým městům, pracujícím výhradně pro místní trh.⁷⁴⁾

Čtyři velká moravská města se lišila po ekonomické stránce od provinciálních českých měst tím, že v jejich struktuře neměla naprostou a jednoznačnou převahu řemesla, která byla nazvána silnými řemesly, tj. v zásadě řemesla zastoupená v každém průměrném městě: řemesla potravinářská, oděvní, kovodělná, kožedělná a textilní. Velmi silně byla zastoupena i řemesla jiná. Podíl potravinářských a oděvních řemesel byl v Brně, Jihlavě, Znojme a Olomouci nápadně nižší než ve venkovských městech a blížil se nízkému podílu těchto řemesel ve velkých evropských městech. Převaha potravinářských a oděvních řemesel nad všemi ostatními dokumentuje, že městské řemeslo pracovalo pro místní trh; proto je snížený podíl potravinářských a oděvních řemeslníků důkazem, že řemeslo v těchto čtyřech městech bylo orientováno na jiný trh než míst-

⁷³⁾ J. Janáček, Řemeslná výroba 241.

⁷⁴⁾ Podrobnější výklad v mé citované studii o řemeslné výrobě v moravských městech.

ní. Řemesla místní spotřeby byla ve velkých moravských městech slaběji zastoupena během celého údobí mezi husitským revolučním hnutím a Bílou horou. Ani zřetelná stagnace Brna a Znojma nestlačila řemeslo těchto měst na nízkou úroveň malých venkovských měst českých.

Naproti tomu byla pozice řemesel pracujících pro širší tržní oblast, především řemesel textilních, v Brně a Jihlavě kolem pol. 15. stol. podobná jako v českých městech, kde byli soukeníci počítáni mezi silná řemesla. Čísla z Olomouce a Jihlavy ukazovala dokonce, že v 16. stol. byla nejvýznamnějším oborem řemesla ta odvětví, která byla odkázána na odbyt na vzdálených trzích a pracovala většinou pro export, tedy řemesla textilní. Stejně byla na odbyt v široké tržní oblasti odkázána i řemesla kovodělná, jež byla ve velkých moravských městech mimořádně silně zastoupena.

Pro platnost teze, že čtyři moravská města byla po ekonomické stránce něčím více než čtyřmi z početné řady středisek městského trhu, mluvila úroveň řemeslné specializace. Podle počtu řemesel, jenž se stabilizoval v tom okamžiku, kdy městské řemeslo nasýtilo místní trh, musel být tržní okruh moravských měst nepoměrně větší než u běžných řemeslnických středisek. I v nejmenším a ekonomicky nejméně vyspělém Znojme pracovala řemesla nesporně pro širší okruh než jen pro místní trh. Je nepochybné, že tato čtyři města byla středisky místního trhu stejně jako města malá, ale vedle toho v nich byla zastoupena poměrně početné řemeslné odvětví, která dodávala specializované výrobky do široké tržní oblasti, překrývající vždy větší počet okruhů místního trhu.

Tyto charakteristické rysy ekonomické struktury se udržovaly ve všech čtyřech velkých moravských městech od poloviny 15. do poloviny 16. století; Brno a Znojmo je zachovaly patrně i po celé 16. století. Podle těchto znaků to byla města s bohatě rozvinutou řemeslnou výrobou, která dodávala výrobky pro místní trh a která byla současně středisky širšího trhu a směny výrobků, jejichž výroba nebyla pro svou specializovanost zastoupena v běžných střediscích místního trhu, tedy v menších městech. Řekl jsem, že Brno a Znojmo takovými městy zůstaly i v 16. století. To ovšem byla dvě města, jejichž demografický vývoj byl v 15. i 16. stol. poznačen stagnací. V majetkovém rozvrstvení obyvatelstva těchto velkých stagnujících měst byly relativně menší majetkové protiklady, než které se ukázaly ve městech, jež se koncem 16.

století prudce rozrostla. V městech s řemeslem pracujícím pro místní a oblastní trh⁷⁵⁾ tvořili řemeslníci přibližně 60 % v pramenech registrovaných osob. Řemeslníci byli jádrem městského obyvatelstva a cechovní řemeslo představovalo v těchto městech hlavní složku městského hospodářství.

Osob, které vlastnily zemědělskou půdu, bylo málo, i když relativně více než ve městech, která se v 16. stol. zvětšila tak nápadnou měrou.⁷⁶⁾ Čím větší bylo město a čím dynamičtější byl jeho vývoj, tím byl podíl zemědělské půdy ve vlastnictví městského obyvatelstva menší; převaha vinic nad poli dokazuje, že vlastnictví půdy bylo spíše základnou obchodního podnikání⁷⁷⁾ než vlastní zemědělské výroby. Opravdových zemědělců bylo málo. Je to v souladu s poznatky, jimiž naše představy o povaze zemědělského vlastnictví v českých městech v 16. stol. zpřesnil v poslední době F. Kavka.⁷⁸⁾ Podle jeho zjištění lze předpokládat, že jen v nejmenších městech byla půda základnou samostatného ekonomického podnikání průměrného obyvatele města.

★

Řemeslníci netvořili jádro městského obyvatelstva ve všech městech v tomto období. Např. v báňských slovenských městech⁷⁹⁾ představovali řemeslníci pracující pro místní trh ve městě menšinu obyvatelstva. Naopak v městech, jako byla např. Poznaň, byla sice těchto řemeslníků také menšina, ale počtem nad nimi převažovali majitelé půdy a osoby zaměstnané v zemědělství.⁸⁰⁾ Tyto příklady naznačují, že vedle měst, kde jádro obyvatelstva tvořili řemeslníci, existovala města se zcela odlišnou společenskou strukturou. Tak J. Lestocquoy⁸¹⁾ dokazoval na příkladu Arrasu, že početní převahu mezi obyvateli měli obchodníci, ale jeho důkaz nebyl korektní: Arras nebyl městem v pravém slova smyslu

⁷⁵⁾ O formách trhů v Janáčkově citované knize s. 18 n.

⁷⁶⁾ Konstatoval to i H. Ammann, *Das schweizerische Städtewesen* 498.

⁷⁷⁾ Analogie uvádí L. Gross, *Beiträge* 45, E. Fügedi, *Kaschau* 190, 202.

⁷⁸⁾ F. Kavka, *Majetková, sociální a třídní struktura* 274—279.

⁷⁹⁾ O. Paulinyi, *A gáram-vidéki* 371.

⁸⁰⁾ S. Waszak, *Ludność Poznania* 93.

⁸¹⁾ J. Lestocquoy, *Les villes et la population urbaine (l'exemple d'Arras)*, *Cahiers de civilisation médiévale* I, 1958, s. 55 n.

obchodním. Naproti tomu je závažné zjištění, že v 16. stol. tvořili v Revalu kupci, tj. velkoobchodníci, 18 % všeho obyvatelstva, kramáři a řemeslníci 22 % a zbytek, 60 % obyvatelstva, byl pomocný personál a služebnictvo.⁸²⁾ Podobně tomu bylo v Hamburku; tam se — ovšem už r. 1376 — zabývalo obchodem 37,7 % obyvatelstva, živností 19,2 % a 43,3 % řemeslem.⁸³⁾

Odlišnosti společenské struktury měst rozdílného ekonomického charakteru si byli vědomi badatelé již dříve. H. Pirenne⁸⁴⁾ odlišil v zásadě dvě kategorie měst. Za první velká města, tj. města podílející se na dálkovém mezinárodním obchodu nebo města s exportním řemeslem, a za druhé mnohem početnější města, která byla středisky místního trhu a v nichž zaměření výroby a počet řemeslníků byly v jednotlivých skupinách regulovány potřebami místního trhu. H. Jecht⁸⁵⁾ popsal města zemědělská s minimálně rozvinutou řemeslnou výrobou, v nichž většina nečetného obyvatelstva pracovala v zemědělství; odlišil tento typ od kategorie města řemeslnícko-obchodního, které bylo střediskem směny řemeslných výrobků a zemědělské produkce blízkého okolí; třetí typ viděl ve městech s velkorysou jednostranně orientovanou řemeslnou výrobou, zaměřenou na vývoz. Pro každý typ města byly charakteristické specifické sociální poměry. Tzv. zemědělské město se vyznačovalo malou sociální a majetkovou diferenciací obyvatelstva, jehož většinu tvořily osoby středně zámožné. Město řemeslnické je charakterizováno hlubší majetkovou diferenciací a menším počtem lidí středně zámožných. Sociální struktura obou těchto typů měst byla poměrně stabilní. Pro město exportního řemesla byl příznačný velký počet chudiny, nepočtená střední vrstva a existence malé skupiny velmi zámožných obyvatelů. V takovém městě docházelo v závislosti na konjunktúře exportního řemesla k prudkým přesunům ve společenské struktúře, avšak většina obyvatel zůstávala trvale nemajetná. Jechtovu typologii, k níž přispěla korekturou V. Stoklickaja-Tereškovič,⁸⁶⁾ doplnil posléze H. Reincke.⁸⁷⁾

⁸²⁾ H. Mühlen, *Reval* 64.

⁸³⁾ H. Reincke, *Bevölkerungsprobleme* 25.

⁸⁴⁾ H. Pirenne, *Les périodes d'histoire sociale* 284.

⁸⁵⁾ H. Jecht, *Studien*.

⁸⁶⁾ V. V. Stoklickaja-Tereškovič, *Očerki* 58, poukázala na důležitou skutečnost, že se společenská struktura měst mění, že neexistuje stálost typů.

⁸⁷⁾ H. Reincke, *Bevölkerungsprobleme* 26.

Jako čtvrtou skupinu definoval města obchodní, která představují města hanzovní, např. zmíněný Hamburk nebo Reval.

U nás užil typologické charakteristiky při studiu měst v 16. stol. F. Kavka,⁸⁸⁾ úplněji potom J. Janáček,⁸⁹⁾ který stupnici měst rozšířil. Rozeznává město spotřební, řemeslnické, řemeslnicko-zemědělské a exportní. Konfrontoval jsem Janáčkovu typologii s výsledky, k nimž jsem dospěl rozbořením řemeslnicko-výrobní struktury moravských měst.⁹⁰⁾ Podle všeho byla u nás nejčastěji zastoupeným typem města města řemeslnická a řemeslnicko-zemědělská; obojí lze ztotožnit s městem jako střediskem místního trhu, kde je řemeslná produkce určená pro spotřebu ve sféře místního trhu sekundárně doplňována produkcí zemědělskou. Janáčkovu město řemeslnicko-zemědělské je vlastně totéž, co Jecht nazýval městem zemědělským. Je totiž jasné, že ani Jecht nepředpokládal existenci města, kde těžiště výroby leželo v zemědělství; v takovém případě by totiž už nešlo o město. Odlišným typem jsou města, která Janáček nazval městy spotřebními (tento typ vymezil poprvé) a exportními, kdežto město velkoobchodní, město dálkového obchodu, u nás v 15. a 16. stol. zastoupeno nebylo.

Odmítl jsem ztotožnit Jihlavu, Brno či Znojmo patnáctého století stejně jako Brno a Znojmo šestnáctého století s městem řemeslnickým, nemluvě o městu řemeslnicko-zemědělském. Podle stupně řemeslnické specializace a podle vzájemných proporcí jednotlivých řemeslných skupin nejsou to města jen řemeslná s výrobou pracující jen pro místní trh, ale města, jež se některými rysy sblíží s typem města spotřebního. Janáček považuje za spotřební město pražská města a Kutnou Horu. Mimořádné spotřební podmínky vznikly v hlavním a sídelním městě a městě, kde bylo nahromaděno obyvatelstvo pracující při těžbě a zpracování rud a kovů. Takové mimořádné podmínky pro vznik spotřebního města nezjistíme v moravských městech, ovšem zčásti se uplatňovaly i tam. Nepochybně existovaly v Olomouci, která byla hlavním městem Moravy a kde došlo k mimořádnému nakupení neproduktivního obyvatelstva. Avšak mimořádná velikost měla vliv na řemeslnicko-výrobní strukturu všech studovaných moravských měst; najdeme v ní znaky, kterými

⁸⁸⁾ F. Kavka, Majetková, sociální a třídní struktura.

⁸⁹⁾ J. Janáček, Řemeslná výroba 184 n.

⁹⁰⁾ J. Marek, Řemeslná výroba 137 n.

bývá charakterizováno spotřební město: širokou specializací výroby, nápadnou převahu potravinářských, oděvních a kovodělných řemesel nad ostatními, velké rozdíly v zastoupení některých výrobních skupin.⁹¹⁾ Proto považuji Brno a Znojmo v 15. a 16. stol., Jihlavu v 15. a Olomouc v 16. stol. za města, která tvoří přechod od měst řemeslnických k městům spotřebním. Zatím co Znojmo takřka splývá s kategorií řemeslnického města, stojí Olomouc nejbliž typem spotřebního města. Typ řemeslnického a řemeslnicko-zemědělského města byl na našem území v 15. a 16. stol. zastoupen nejčastěji a vtiskoval našim zemím ráz oblasti ekonomicky nepřilíh pokročilé, kde městské hospodářství pracovalo převážně jen pro místní trh.⁹²⁾ Nad tuto nízkou úroveň se povznášá jen několik měst, především tzv. města exportní.

Exportní město je ekonomicky nejpokročilejším typem města za feudalismu; v jeho struktuře dominuje určité výrobní odvětví (nebo skupina výrobních odvětví), pracující pro vzdálené trhy, ať trh oblastní, zemský nebo zahraniční. Takovým městem byla, vedle několika českých měst,⁹³⁾ v poslední třetině 16. století (a pravděpodobně v celé druhé polovině 16. stol.) Jihlava. V Jihlavě tvořili, jak jsme zjistili, soukeníci-podruzi polovinu všech osob zapsaných v rejstřících městské dávky; když k nim připočteme pravděpodobný počet soukeníků-měšťanů, dospějeme k závěru, že soukeníci představovali takřka dvě třetiny hospodářsky produktivního obyvatelstva města.

Jihlava byla soukenickým exportním městem, které bylo počtem soukeníků i kapacitou výroby⁹⁴⁾ asi bez obdoby nejen v našich zemích, ale ve střední Evropě vůbec. Tento ekonomicky nejpokročilejší typ města byl u nás v 15. i 16. stol. jen výjimkou, tak jako byla výjimkou výroba pro vzdálenější trhy. Tato skutečnost ovlivňovala hospodářskou situaci celé země a Morava se nelišila v tomto ohledu od situace v Čechách, i když je pravděpodobné, že v 16. stol. existovala zejména na východní Moravě skupina menších měst, jejichž řemeslo pracovalo rov-

⁹¹⁾ J. Janáček, Řemeslná výroba 187.

⁹²⁾ Tamtéž s. 214.

⁹³⁾ Jejich přehled u Janáčka v knize citované v předešlé poznámce, s. 207 n., dále J. Janáček, České soukenictví.

⁹⁴⁾ J. Marek, Řemeslná výroba 153.

něž na export.⁹⁵⁾ V rámci feudální společnosti připadala městům v Čechách jako na Moravě nevýznamná úloha. Jejich demografický i ekonomický vývoj byl ve skutečnosti stagnací. Tento obecný trend nemohly změnit výjimečné případy, když v některých městech prolomilo městské řemeslo úzké rámce místního trhu a prosté zboží výroby.

Tak tomu bylo v Jihlavě. Výjimečnost poměrů v Jihlavě, jak ji ilustruje mimořádný počet soukeníků ve městě a prudký populační rozvoj, je vysvětlitelná právě jen tím, že se pouze v Jihlavě, pokud je známo, udály první fáze přechodu od cechovní výroby k manufakturní výrobě.⁹⁶⁾ Iniciativa obchodního kapitálu přivedla jihlavské soukenictví na relativně nejvyšší úroveň řemesla dosaženou v našich městech až do 16. století. Velká kapacita výroby odkazovala nutně jihlavské soukenictví na odbytu na vzdálených trzích. Závislost výrobce na obchodníkovi vedla přes nákladnický systém až k vzniku jihlavské obchodní společnosti r. 1592, která představovala v našich městech dotud největší soustředění obchodního kapitálu. Společnost se pokusila podřídit si veškerou soukenickou výrobu a překonat obtíže, které se odbytu českého a moravského sukna na vzdálených trzích stavěly na konci 16. stol. do cesty. Je známo, že se jihlavští soukeníci vzepřeli monopolistickým záměrům společnosti a že k trvalému spojení obchodního kapitálu s výrobou nedošlo. Přesto a zároveň proto byl vývoj jihlavského soukenictví v posledním desetiletí 16. stol. výjimečný. Představoval nejvyšší stupeň, k němuž mohl vývoj řemeslné malovýroby dospět.

Na pozadí těchto skutečností jsou vysvětlitelná fakta, která jsme zjistili analýzou poměrů demografických, majetkových i rozbořením řemeslnicko-výrobní struktury města. Mimořádná možnost odbytu, která se jihlavskému soukenictví nabízela na konci 16. století v souvislosti s činností společnosti vysvětluje, proč Jihlava prodělávala v druhé pol. 16. stol., na rozdíl od ostatních moravských měst, období demografického vzestupu. Vysvětluje i pozoruhodné rysy v její majetkové struktuře:

⁹⁵⁾ Ukazují na to zprávy o vývozu sukna z těchto měst; *F. Hejl*, Český obchod na krakovském trhu po Bílé hoře, Sbor. prací fil. fakulty brněnské university X, řada hist. (C), č. 8, Brno 1961, s. 228.

⁹⁶⁾ O jihlavské obchodní společnosti naposledy *J. Janáček*, Jihlavská obchodní společnost.

přiostrňování majetkových protikladů a posun většiny řemeslníků mezi málo majetné a nemajetné vrstvy.

Jihlava však byla, jak opakuji, výjimkou. Typ města, který svou početní převahou determinoval ekonomicko-sociální vývoj našich zemí od pol. 15. do konce 16. stol. nepředstavovala Jihlava, ba ani Brno, Olomouc či Znojmo, ale malé řemeslnické město, středisko místního trhu. V něm, stejně jako v Brně, Znojme či Olomouci, tvořilo jádro obyvatelstva a rozhodující politickou sílu řemeslnictvo, jehož síla, možnosti a obzory byly v 16. stol. krajně omezené.

Pokles významu měst od pol. 15. stol. je dosvědčen nejen úbytkem svobodných královských měst, k němuž docházelo na Moravě mnohem větší měrou než v Čechách, ale i populační a ekonomickou stagnací těch, která dokázala tlaku ze strany feudálů čelit poměrně nejúspěšněji. V 16. století představovalo na Moravě městský stav šest měst: dvě bezvýznamná venkovská města Uničov a Uherské Hradiště, dvě stagnující města Brno a Znojmo, sídelní město země Olomouc a jediné dočasně se rozvíjející město Jihlava. Žádné z nich se nedovedlo bránit promyšlenému tlaku Habsburků, podporovaných panstvem a klérem. Nadto dělil moravská města, na rozdíl od českých, od šlechty i venkovského lidu i protiklad národností. Ten prohluboval ekonomický rozpor mezi městy a feudály, který byl jednou z příčin postoje měst v době stavovského povstání. Nekatolická moravská šlechta, která vedla během 16. století vcelku úspěšnější boj proti snahám vídeňského dvora než šlechta česká, stála na konci století proti početné a majetkově silící dvorské, katolické šlechtě a proti panovníkovi. Snahy o společný postup s městy, které se projevovaly u malé části politicky prozíravější šlechty a některých měšťanů v Čechách, nemohly mít na Moravě úspěch při slabosti měst.

V době, kdy se v nejpokročilejších zemích Evropy ujímala prvně moci vítězná buržoazie, bylo měšťanstvo našich měst společností v úpadku; upadající svobodná moravská města stála v mnohostranném osamocení a jejich izolace byla ještě větší než v Čechách. Vliv, který města měla ve 14. století a ještě na poč. 15. století, nenávratně zmizel. Šestnácté století bylo pro tato svobodná královská města jen dobou doznívání a ústupu z výsluní. Osudné bylo, že jejich úpadek nepostihoval svými následky jen města samotná. Města přestávala být rezervoárem

nových společenských sil a s jejich úpadkem mizelo úrodné podloží, které vydávalo v cizích renesančních městech bohatou žeň právě v 15. a 16. století. Důsledky této letargie se projeví ve všech oblastech společenského života hned v prvních desetiletích 17. století, trvaly nesmírně dlouho a postihovaly celé národní společenství.

SOUPIS POUŽITÝCH PRAMENŮ

V soupise jsou chronologicky seřazeny nejčastěji užívané rukopisy hlavních knih a rejstříků městských dávek, jež jsou v textu citovány názvem, resp. zkratkou (K, R) a rokem. Signatury rukopisů z Městského archivu (MA) v Brně jsou uváděny podle *J. Dřímala*, Archiv města Brna. Rukopisy olomouckého městského archivu (MA) cituji podle *V. Nešpora*, Městské knihy archivu olomouckého od r. 1343 do r. 1848, Olomouc 1927. Rukopisy znojemského městského archivu (MA) označuji podle signatur *J. Auera*, Knihy archivu města Znojma do r. 1848, Znojmo 1930. Pro rukopisy Státního archivu (SA) v Brně používám Průvodce po Státním archivu v Brně, Brno 1954. Údaje v závorkách u hlavních knih udávají, ke kterému roku bylo knihy ještě užito; vesměs jde o konečný stav zápisů v knize.

Brno, hlavní kniha městské dávky

- z r. 1442 (1476) — MA Brno, rkp. č. 8
- 1477 (1509) — MA Brno, rkp. č. 9
- 1510 (1540) — MA Brno, rkp. č. 10
- 1541 — MA Brno, rkp. č. 11
- 1583 — MA Brno, rkp. č. 12

rejstřík městské dávky

- z r. 1432 — MA Brno, rkp. č. 21
- 1471 — MA Brno, rkp. č. 22
- 1479 — MA Brno, rkp. č. 23
- 1487 — MA Brno, rkp. č. 24
- 1504 — MA Brno, rkp. č. 26
- 1510 — MA Brno, rkp. č. 27
- 1514 — MA Brno, rkp. č. 28
- 1514 — MA Brno, rkp. č. 29
- 1518 — MA Brno, rkp. č. 30
- 1537 — MA Brno, rkp. č. 31
- 1541 — MA Brno, rkp. č. 32
- 1548 — MA Brno, rkp. č. 33
- 1552 — MA Brno, rkp. č. 34
- 1553 — MA Brno, rkp. č. 35
- 1560 — MA Brno, rkp. č. 36
- 1560 — MA Brno, rkp. č. 37
- 1567 — MA Brno, rkp. č. 38